दैनिक साम्ययोग-

विनोबा-वार्ता

मासिक वर्गणी १.५० न. पै.

अंक : १०१) वर्धा, सोमवार ता. १३ जुलई १९६४ (मूल्य ५ न.पै.

भारत पेटवीत गेलो असतो

वर्धा येथील व्यापाऱ्यांशी बोलतांना विनोबाजी म्हणाले "व्यापाऱ्यांनीं एवढ्या मोठ्या आंदोलनाची उपेक्षा केली. तसे करून त्यांनी कांही मिळविले नाहीं. रामचंद्र रेड्डी प्रमाणे एक व्यापारी बापुजींची ट्रस्टीशिप मान्य करून वागता तर त्याचे नांव घेऊन मी सबंध भारत पेटवीत गेलो असतो."

खादी ग्रामोद्योग हा करुणामूलक साम्याचा विचार

(खादी ग्रामोद्योग विद्यालय, वर्धा येथे प्रशिक्षणासाठी आलेल्या उद्योग विकास अधिकाऱ्यांची पू. विनोबा सोबत चर्चा व प्रश्नोत्तरे झाली ती खाली दिली आहे –सं.)

प्रश्न १-ग्रामोद्योगांच्या वस्तु यंत्राद्वारा उत्पादन केलेल्या वस्तूंच्या तुलनेत खालच्या दर्जाच्या आणि महाग असतात, म्हणून ग्रामोद्योग स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत. तेव्हा ग्रामोद्योगांच्या विकासासाठी राष्ट्राची संपत्ति कां खर्च केली जात आहे ?

उत्तर– ह्या प्रश्नात हे गृहित धरण्यात आले आहे की ग्रामोद्योगाच्या वस्तु खालच्या दर्जाच्या असतात. हे विधान सर्वच ग्रामोद्योगांना लागू पडत नाही. काही वस्तु तर अशाहि आहेत की ज्या यंत्राद्वारा तयार होणाऱ्या वस्तुपेक्षा अधिक चांगल्या असतात. ही गोष्ट बरोबर आहे की ग्रामोद्योगी वस्तु साधारणतः महाग असतात. आणि हेहि म्हणणे ठीक आहे की यंत्रोद्योगाच्या स्पर्धेत त्या टिकू शकत नाहीत. यंत्रांच्या स्पर्धेत मनुष्यसुद्धा टिकू शकत नाही. जेथे जमीन कमी आणि मनुष्यसंख्या अधिक असेल तेथे हातानेच काम करावे लागेल. काम केल्याशिवायच लोकांना जगवायचे ठरविले तर ती वेगळी गोष्ट आहे. पश्चिमी राष्ट्राप्रमाणे बेकारांना डोल (बेकारी भत्ता) दिला तर ठीकच आहे परंतु येथे हे शक्य होईल असे वाटत नाही.

विदेशातून यंत्र आणून आणि अणूशक्तीचा वापर करून सर्वांना काम देण्याची योजना बनत असेल तर त्याला माझी हरकत नाही. हे मी कित्येक वेळा सांगितले आहे. खरोखर हा मानवतेचा प्रश्न आहे. मानवतेला आम्ही सोडून दिले तर अर्थशास्त्र हे अनर्थ-शास्त्र बनते. तेव्हा अशा परिस्थितीत राष्ट्राची संपत्ति लोकांना काम देण्यासाठी वापरली जात असेल व ग्रामोद्योगांच्या विकासासाठी खर्च पडत असेल तर ती गोष्ट योग्यच म्हटली पाहिजे.

प्रश्न २– आजसुद्धा सूतकेंद्रात मजूरीचा एक हिस्सा कापून कपड्याच्या रुपाने कातणाऱ्यांना दिला जातो. आणि अशा पद्धतीने दिलेल्या खादीमुळे कातणारी बाई स्वावलंबी झाली असे समजण्यात येते. परंतु कातणाऱ्या बायांच्या मर्जीवर ती गोष्ट सोपविली तर त्या मिलचा स्वस्त कपडा वापरणे त्यांना अधिक पसंत पडेल. तेव्हा ह्यापुढील मोफत विणाई योजना सुद्धा अशीच लादली जाईल का? हा केवळ घोषमात्र तर राहणार नाही ना ?

उत्तर–मोफत विणाई योजनेमागे प्रत्येक गावाने वस्त्रस्वावलंबी बनावे हा हेतु आहे. लढाईच्या दिवसात सुद्धा त्यामुळे देशाला कपडा मिळू शकेल. म्हणून मी ह्या योजनेला राष्ट्र संरक्षणाची योजना समजतो.

कातणाऱ्या बायांना काही मजुरी उत्पादन केंद्रात खादीच्या रूपाने देतात हे चांगले आहे. सर्व कातणाऱ्या बायावर जबरदस्ती होते हे म्हणणेहि सयुक्तिक नाही. जे सूत कातताते ते स्वतःच त्याचे कापड वापरणार नाही तर केवळ दुसऱ्यांना खादी विक्रीच्या भरवशावर काम चालू शकणार नाही. ज्या फांदीवर आम्ही बसलो ती फांदीच आम्ही कापली तर कसे चालेल ? परंतु दर आठवड्याला कताई करणाऱ्या बायांची सभा घेऊन त्यांना खादी मागील समग्र विचार समजावून दिला पाहिजे. कामासोबत ज्ञानपण दिले पाहिजे. हा नईतालीमचा विचार आहे. अगर हे होत नसेल तर कातणाऱ्या बायांना दोष देता येणार नाही.

प्रश्न ३–कातणाऱ्या बायांना तर सूत कताई हा रोजगारी कमाविण्याचे साधन आहे. सुताला नवीन समाजाचे प्रतीक समजणे ही त्यांच्या शक्तीच्या बाहेरची गोष्ट आहे. अशा परिस्थितीत मोफत विणाई योजना ही स्वावलंबनाची योजना आहे हेहि त्यांना कसे समजेल ?

उत्तर–समजाविल्याशिवाय कातणाऱ्या बायांना समजणार नाही. समजावून सांगितल्यावर सुद्धा त्या समजूच शकणार नाही असे आपण मानू नये. उदाहरणार्थ शेतकरी जगाची जी सेवा करतो यापेक्षा अधिक चांगली सेवा कोणी करीत नाही. परंतु त्याला तो आपला पोट भरण्याचा उद्योग समजतो. त्याची

वर्ध्याच्या व्यापाऱ्यांशी विनोबाजींची चर्चा

परंधाम ता. ९

वर्धा शहरामधील व आसपासच्या व्यापाऱ्यांचे संघटन व्हावे आणि ते संघटन केवळ नांवाचेच नसून कार्यान्वित असावे. निरनिराळी भांडणे होतात ती मिटविण्यासाठीं लवाद मंडळहि स्थापन करावे अशा हेतूने ५–६ दिवसापूर्वी वर्धा येथील बालाजी मंदिरात व्यापाऱ्यांची बैठक झाली. ही बैठक व्यापारी मंडळींनी स्वयं प्रेरणेनें भरविली असून त्यामध्ये कांही वकील मंडळीहि आहेत. ता. ९ रोजी दुपारी ३॥ वाजता ही मंडळी पू. विनोबाजींचे मार्गदर्शन मागण्यासांठी आली होती. त्यांची सर्व भूमिका समजावून घेतल्यानंतर पूज्य विनोबाजी बोलू लागले–

'समाधान–मंडळ' स्थापन करा

"इंदुरला असतांना तिथे विशेषतः रिटायर्ड न्यायाधिशांना सुचविले होते कीं तुम्ही 'समाधान–मंडळ' काढा. न्यायमंडळ नाही. या समाधान–मंडळात कायद्याचे तत्त्व जाणणारे व धार्मिक पुरुष असावेत. दोघांचे समाधान कसे होईल ते त्यांनी पहावे. मी असे समाधान [illegible]ले होते. तेलंगणातून परत वर्ध्याला आलो आणि येथें थांबून पुढे दिल्लीला गेलो. तेव्हा मी सांगत होतो कीं ज्यांना कांही सांगायचे असेल त्यांनी माझ्या कोर्टांत यावे. परंतु माझ्या कोर्टाचा नियम होता आपलेच दोष सांगायचे. कोर्टांत काय असते ? दुसऱ्यांचा दोष सांगायचे असते. त्या दोन महिन्यात ३०–४० केसेस् झाल्या. सांगता सांगता तो दुसऱ्याचे दोष सांगायला लागला कीं म्हणायचे आपले ठरले आहे, त्यापेक्षा वेगळ्या दिशेने जात आहोत. दोघांचे दोष कळलें कीं समाधान करायचे. मुख्य गोष्ट ही की अतिशय कायद्याच्या किचकटींत पडायचे नाही, तर दोन्हीं पक्षांचे समाधान करायचे."

कोर्टांत केस जाता नये

पूर्वी वर्ध्या जिल्ह्यासाठीं विनोबाजींकडे संदेश मागण्यात आला होता. सर्वांना वाटत होते कीं विनोबाजी भूदान–ग्रामदानाचा संदेश देतील. परंतु विनोबाजींनीं वर्धा जिल्ह्यासाठी जो संदेश दिला तो वेगळाच होता. त्याचे स्मरण करून त्यांनीं सांगितले "मी मागणी केली आमच्या वर्धा जिल्ह्यांत कोर्टांत केस येता कामा नये. असें करूं शकलात तर मी "महावीर–चक्र" देईन. तेव्हा दादा धर्माधिकारी म्हणाले "बाबानें तुम्हांला सर्वांत मोठे क्रान्तिकारी काम दिलें आहे. मी ग्रामदानी गांवांची कसोटीहि हीच करणार की कोर्टांत किती केसेस् जातात ?"

लवाद शब्द काढा

पू. विनोबाजी पुढे म्हणाले "मुख्य मुद्दा म्हणजे जगामध्यें परमेश्वरानें कांही माणसात जास्त बुराई ठेवली, तर काहीत जास्त भलाई ठेवली. ज्यांच्यात भलाई जास्त त्यांना कायद्याची गरज नाहीं आणि ज्यांच्यात बुराई जास्त त्यांना कायदा कांहीं करूं शकत नाही. कायदा मध्यमवर्गासाठीं आहे, त्यांच्यात भलाई व बुराई यांचे सारखे प्रमाण असते त्यांना आपण चांगल्याकडे वळविले तर आपल्याला यश मिळेल. म्हणून लवाद शब्द काढून टाका. मी आपला समाधान म्हणतो.

दोन गोष्टी करा

व्यापारी वर्गावरील आपली श्रद्धा व्यक्त करून विनोबाजी पुढें म्हणाले "श्रद्धा गमावणें म्हणजे रत्न गमावणें आहे. व्यापारी वर्ग हा कोणते हि काम "जोश मे नहीं कर सकता, होश मे करता है" तो जो कांही त्याग करतो तो हिशेबाने करतो. तेव्हा व्यापारी वर्गाला परिस्थिति माहीत आहे !" हे सांगतांना लगेच विनोबाजींनीं त्यांना पुढील दोन गोष्टी करण्याविषयीं सुचविले.

(१) राजकीय पक्षांना मदत करूं नका कारण त्यानें भ्रष्टाचार वाढतो. म्हणून ही हिंमत करावी. प्रजेच्या हितासाठीं जी कामे चालतील त्याला मदत करावी.

www.vinoba.in

खादी ग्रामोद्योग हा करूणामूलक साम्याचा विचार (चालू)

ही भावना समजाविल्यानंतर बदलू शकेल. त्यासाठी भारतव्यापी शिक्षण योजना आखली पाहिजे. घराघरात ज्ञान न्यायचा प्रयत्न करावा लागेल. अेका जमान्यात हे काम संतांनी केले. तेच काम आता विज्ञान व सर्वोदय विचारकांनी लोकापर्यंत पोहचून करायला हवे.

प्रश्न ४– दीर्घकालीन दृष्टीने भारतात खादी आणि ग्रामोद्योग ह्यांचे कोणते रूप राहील आणि त्यांचे भविष्य काय राहील ?

उत्तर– दीर्घकाळात खादी ग्रामोद्योगाचे कोणते रूप राहील हे कोण सांगू शकेल ? परंतु जेथपर्यंत आमची नजर पोहचते तेथपर्यंत असे दिसते की खादी आणि ग्रामोद्योगांचे महत्व वाढणार आहे. आज देशात लोकसंख्या वाढत आहे. जमीन तेवढीच आहे. फारशी नवी जमीन काही उपलब्ध होऊ शकणार नाही. तेव्हा जमीन कमी पडेल. शेतावर सर्वांना काम मिळणार नाही. बेकारी वाढेल. अशा परिस्थितीत ग्रामोद्योगाशिवाय अन्य मार्ग दिसत नाही. ज्या देशात काम कमी आणि माणसे जास्त तेथे मोठ्या प्रमाणावर यंत्रोद्योग चालणार नाहीत. ह्याचा अर्थ हा नाही की यंत्रोद्योगाशी काही विरोध आहे. काही यंत्रोद्योग व काहीं ग्रामोद्योग असे निरनिराळे क्षेत्र ठरवून त्याप्रमाणे नियमन करावे लागेल. ह्याचा अर्थ हाहि नव्हे की ग्रामोद्योगांच्या अवजारात सुधारणा होणारच नाही.

श्री. लालबहादूर शास्त्रीजींनी खादी-ग्रामोद्योगांना सोशल सिक्युरिटिज (जन सुरक्षा) मध्ये टाकले आहे. सोशल सिक्युरिटी हा शब्द महत्वाचा आहे. ह्याचा अर्थ हा की जेव्हा लोकांना अन्यत्र काम देता येणार नाहीं तेव्हा खादीद्वारा काम दिले जाईल. जसे कोणाला अन्यत्र प्रेम मिळाले नाही तर ते त्याला आपल्या आई जवळ हटकून मिळतेच.

प्रश्न ५– ग्रामदानी गावांच्या आर्थिक विकासाच्या कामात ग्रामोद्योग आणि विजेवर चालणाऱ्या उद्योगांचा समन्वय कसा राहील ?

उत्तर– मुळ प्रश्न बहुतेक हा आहे की ग्रामोद्योगात विजेचा वापर करावा किंवा नाही ? ग्रामोद्योगात विजेचा वापर करण्यास विरोध नाही. परंतु त्यासाठी दोन शर्ती आहेत १. गावात वीज आणल्याने गावातील लोकांचे शोषण होऊ नये. आणि २. अेका गावाने दुसऱ्या गावाचे शोषण करू नये. ह्या अटीचे पालन केल्यास विजेचा उपयोग करण्यास हरकत नाही. उदा. माझ्या घरात माझ्या कपड्यासाठी अंबर विजेवर चालविण्यास हरकत नाही.

विजेचा उपयोग करतांना हेहि लक्षात घ्यावे लागेल की गावा गावात वीज तयार होत नाही. ती दुसऱ्या ठिकाणाहून येत असते. आणि सर्व गावात ती पोहचलेली नाही. परंतु हा स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा विषय आहे.

प्रश्नोत्तरे आटोपल्यानंतर विनोबाजी विद्यार्थ्यांना खादीचा विचार समजावून देत असतांना म्हणाले कि आपले अेका महत्वाच्या गोष्टीकडे मला लक्ष वेधायचे आहे. साम्ययोग आणण्यासाठी जे प्रयत्न चालले आहेत तेच खादी आणि ग्रामदानाचे आधार आहेत. समता सर्वांनाच हवी आहे. परंतु प्रश्न हा आहे कि हे साम्य करुणेने आणायचे आहे की मत्सराचे आधारावर आणावयाचे आहे. मत्सराच्या प्रक्रियेत वरच्यांना खाली ओढण्यात येते. लखोपति करोडोपतीला ओढतो आणि दशपति शतपतोला खाली खेचतो. ह्यामुळे समाजात संघर्ष निर्माण होतो. मानसिक विरोध पैदा होतो. चीनने समता आणण्यासाठी मत्सराचा आधार घेतला आहे.

खादी ग्रामोद्योगात करुणेचा आधार घेतलेला आहे. ह्यात वरच्याला खाली ओढायचा प्रश्नच नाही. परंतु आपल्यापेक्षा जो खालच्या पातळीवर आहे त्याची चिंता करायची आहे. ह्यातून शक्ति पैदा होते. ह्याला मी लँड स्लाईड म्हणतो. जेव्हा खालची माती खोदली जाते तेव्हा वरचा सर्व ढिगला खाली कोसळतो. तसेच जेव्हा छोटे छोटे लोक आपल्यापेक्षा अधिक गरीबांची चिंता करू लागतात आणि त्यांना मदत करतात तेव्हा वरचे आपोआप ढासळतात. हे करुणेने झाले तर स्थायी होईल. खादीच्या पाठीमागे हा जो करुणा मूलक साम्याचा विचार आहे तो अधिक खोलात जाऊन समजून घेण्या सारखा आहे.

—०—

> महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळाचे मंत्री श्री. अेकनाथ भगत व श्री. दारव्हेकर प्रचारासाठी गेले असतां आर्वी तालुक्यात हिवरा नावांचे छोटेसे गाव ग्रामदान मिळाले.

वर्धेच्या व्यापाऱ्याशी विनोबाजींची चर्चा (चालू)

(२) ग्रामदानी गांवे होतील त्यांना तुम्ही कर्ज द्या आणि व्याज घेऊं नका. घटाव द्या. शंभर रुपयामागे सहा रुपये व्याज घेतात. तेव्हां मी सांगितले सहा रुपये घटाव द्या.

आग्र्याचे कार्यकर्ते विनोबाजींना भेटले

(१) श्री कन्हयालाल वकिल (२) पूर्णचंद्र जैन (३) शिवनाराण अग्रवाल आणि (४) चिमणलाल जैन हे ग्रामदानी गांवांत काम करणारे चार कार्यकर्ते विनोबाजींचे मार्गदर्शन घेण्यासाठीं आले. हे चारी कार्यकर्ते व्यापारी वर्गातले असून विनोबाजींनी, त्यांना सांगितले 'बनिया मे से काम बनता है' ते म्हणाले "तुकाराम आणि गांधीजी बनिया होते म्हणून काम झाले." वर्धा जिल्ह्याच्या व्यापारी मंडळींची जी बैठक झाली त्या बैठकीचा लाभ या मंडळींना झाला. 'आग्रा जिल्हा ग्रामदान जिल्हा लवकर होऊ शकतो.' असें सांगून त्यांनी ग्रामदान कामातील आपले अनुभव सांगितले आणि विनोबाजींकडून मार्गदर्शन मागितले. विनोबा म्हणाले "आग्र्यामध्यें पुष्कळ काम होऊ शकते असें मी मानतो कारण ते संगमस्थान आहे."

–मधू रावकर

—०—

पुढाऱ्यांचे युग समाप्त झाले

(क्रमश: अंक नं. १०० वरून)

प्रजा समाजवादी पक्ष व समाजवादी पक्षाचे जे अेकीकरण होत आहे त्यासंबंधी माझे मत विचारण्यात आले आहे. मी म्हटले ते अेक होत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे, पक्ष जितके कमी होतील तेवढे अधिक बरे आहे. नंतर मला विचारले गेले की काही समाजवादी काँग्रेसमध्ये प्रवेश करीत आहेत त्याबद्दल तुम्हालां काय वाटते ? मी म्हणालो तीहि चांगली गोष्ट आहे. मला सर्वत्र चांगलेच चांगले दिसते. कालगतीमुळेच सर्व अेक होत आहेत. काँग्रेसने नव्या नेत्याची जी अेकमताने निवड केली त्याबद्दल मला संतोष आहे आता येवढ्या मोठ्या देशात दोनचार दिवस वर्तमानपत्रात चर्चा आली, कोठे कोठे त्याला विकृत रूप दिले गेले तरी अेकंदरीत पृथ्वी गोलच आहे, भलेहि मधे टेकड्या व खाच खळगे असले तरी ती आहे गोलच. तेव्हा अेकमताने नेत्याची निवड होणे ही देशासाठी अेक चांगली गोष्ट आहे.

पंडितजींची लोकोपासना

ह्या दिवसात काही चांगल्या घटना घडल्या. माझा स्वभाव काहीसा भोळा आहे, काही गूढवादाचाहि माझ्यावर प्रभाव आहे, काही अनुभव गाठीला आहे किंवा अनुभवाचा आभास आहे म्हणा पाहिजे तर. त्यासर्वांमुळे मला भास होत आहे की पंडितजी आजहि विदेही अवस्थेत काम करीत आहेत. शास्त्रांचे चिंतन आहे की जो ज्या देवाला भजतो त्यातच तो लीन होतो. ब्रह्माची उपासना करणारा ब्रह्मात लीन होईल, विष्णूचा उपासक विष्णूत लीन होईल. पंडित नेहरू लोकोपासक होते; तितके गांधीजी नव्हते. बापूजींचे जीवन तर एक नाटकच होते. जसे कृष्णादि अवतारात नाटक दिसते (असे लोक) बाहेरून अेक काम करतात आणि त्यांच्या आत अेक वेगळाच प्रवाह वाहत असतो. बापूंची धारा ईश्वरासोबत जुळलेली होती. तसे तर ते देशसेवेतच लागलेले होते. ते गुजरातीत वरचेवर म्हणायचे 'आपणे तो सेवा करि छूटिए' हा जो छूटिए शद्ब आहे ते बापू आहेत. पंडित नेहरू खऱ्या अर्थाने लोकोपासक होते. तेव्हा मृत्यूनंतर ते कोठे जातील ? लोकातच जातील. तेव्हा ते मुक्त होऊन, काम करीत आहेत; देहमुक्त होऊन विदेही अवस्थेत काम करीत आहेत. म्हणूनच प्रश्न लवकर निकालात निघत आहेत.

अधिक अनुकूलता राहील

माझे आणखी अेक निरीक्षण आहे. ते कोठपर्यंत बरोबर आहे हे सांगता येणार नाही. काही महापुरुषांचा सतत विकास होत असतो. काही असे असतात ज्यांचा अंतिमक्षणी विकास अधिक वेगाने होत असतो; प्रारंभीच्या जीवनात ज्या प्रमाणात होतो त्यापेक्षा कितीतरी अधिक गती त्याला मिळते. मला असे वाटते मागील दोन चार महिन्यातील पंडितजींचे चिंतन त्यांच्या नित्याच्या ऊंचीपेक्षाहि अधिक उच्च स्तरावर पोहचले होते, असा मला भास झाला आहे. मी सांगितलेच आहे की मी ते कितपत खरे आहे हे सिद्ध करू शकणार नाही पण मला भास मात्र तसा झाला आहे. शेवटी शेवटी तर त्यांची मानसिक अवस्था पुष्कळशी समत्वापर्यंत पोहचलेली होती असे मला वाटते. तसे तर समत्वासाठी ते नेहमीच प्रयत्नशील राहिलेले आहेत त्यांचा राग क्षणिकच होता. त्यांच्यात द्वेषभावना नव्हती. त्यांच्या चिंतनात समत्वाची धडपड चालली होती. आणि मला वाटते शेवटी, अंतिम दिवसात, त्यांच्या चिंतनात, त्यांच्या चित्तात समत्व येऊ लागले होते. चिंतनाची ऊंची अधिक वाढली होती आम्हाला तो वारसा आता मिळाला आहे. म्हणूनहि मला वाटले की जर आम्ही आमचे चित्त प्रसन्न ठेवले, अनाग्रही राखले तर उत्तरोत्तर आमच्यासाठी अनुकूलता अधिक वाढत जाईल.

संपादक :-श्री. गोपाळराव काळे, श्री. वसंतराव बोंबटकर,
प्रकाशक:- श्री. वसंतराव बोंबटकर,
मुद्रक:-गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.
स्वामित्व:-महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.

साम्ययोग दैनिक ता. १३-७-६४ अ.१०१ र.नं.ए.न.२९५
विनोबा वार्ता, मगनवाडी, वर्धा (म. राज्य)

श्री. पूज्य विनोबा भावे

www.vinoba.in